

Procesna relacijska teologija i islamska feministička misao: početno istraživanje

Adis Duderija

Sažetak:

Ovaj članak ispituje potencijalne doprinose procesne relacijske teologije islamskoj feminističkoj teologiji, tvrdeći da takvo angažiranje može značajno obogatiti postojeće napore da se reinterpretira islamska tradicija kroz prizmu rodne pravde. Procesno relacijska teologija, naglašavajući dinamičnog, međusobno povezanog i odgovornog Boga, nudi plodno okruženje koje dovodi u pitanje tradicionalne hijerarhijske poglede na odnose između božanskog i ljudskog te rodne dinamike u mainstream islamskoj teologiji koja ima jake patrijarhalne tendencije. Članak sugerira da integriranje procesne misli u islamski feminizam može pružiti nove perspektive na ključne islamske teološke koncepte koji mogu dodatno ojačati diskurzivne osnove islamske feminističke teologije. Nakon što ponudi historiju feminističke misli u savremenim muslimanskim kontekstima i napravi pregled novijih doprinosa islamskom feminizmu u djelima Asme Lamrabet, Sa'diyye Shaikh i Jerushe Lampzey Tanner, članak istražuje kako naglasak procesne relacijske teologije na dinamičnim odnosima i odbacivanje krutih hijerarhija može ponuditi nove uvide u islamski feministički diskurs. Ova integracija ima za cilj razvijanje egalitarnijih razumijevanja odnosa između božanskog i ljudskog, rodni dinamika i religijskih autoriteta u islamskoj teologiji, potencijalno šireći metafizičke i teološke osnove islamskog feminizma i islamske feminističke teologije te otvarajući nove puteve za dijalog.

Ključne riječi: Procesno relacijska teologija, islamski feminizam, islamska feministička teologija, Asma Lamrabet, Sa'diyya Shaikh, Jerusha Lampzey.

Kratka historija feminističke misli u savremenim muslimanskim kontekstima

U evoluciji feminističke misli unutar muslimanskih konteksta pojavile su se dvije različite, ali međusobno povezane struje: sekularni feminizam i islamski feminizam (Alak, Duderija & Hissong, 2020). Ovi pokreti, iako se razlikuju po svojim izvorima i pristupima, dijele zajedničke ciljeve i sve više pronalaze oblasti preklapanja. Sekularni feminizam u društvima sa muslimanskom većinom ukorijenio se krajem 19. i početkom 20. vijeka (Sirri, 2023). Ovaj pokret su prvenstveno vodile muslimanske žene koje su, kao građanke novoformiranih muslimanskih nacija, nastojale boriti se protiv rodni nejednakosti unutar okvira sekularnog nacionalizma i modernizacije. Iako nisu eksplicitno oblikovale svoje argumente u religijskim terminima, ove feministkinje su ipak djelovale unutar kulturnog konteksta oblikovanog islamskom baštinom. Sekularni feminizam u muslimanskim kontekstima oslanjao se na kombinaciju islamske modernističke misli, sekularnih nacionalističkih ideologija i humanitarnih principa. Njihov primarni fokus bio je dovesti u pitanje patrijarhalne društvene strukture koje su ženama uskraćivale jednaka prava. Strateški, sekularne feministkinje često su usmjeravale svoje napore na transformaciju javne sfere, implicitno priznajući razdvajanje javnog i privatnog u svojim društvima (Alak et al., 2020). Iako su sekularne feministkinje bile pod uticajem modernističkih tumačenja islama, obično nisu otvoreno koristile religijski jezik u svom zalaganju. Međutim, uspon islamističkih pokreta 1970-ih i njihov kasniji rast u 1980-ima i 1990-ima predstavljao je nove izazove za feminističke struje u muslimanskim kontekstima. Ovi pokreti često su promovirali snažno patrijarhalna tumačenja islama, što je podstaklo reevaluaciju feminističkih strategija, a u mnogim aspektima, uspon konzervativnih i puritanističkih islamističkih pokreta je nenamjerno dao život islamskom feminizmu. Ovo primjećuje Sirri koji u tom smislu iznosi sledeću opservaciju:

„Islamski feministički pokret razvio se kao odgovor na rastuće islamističke pokrete. Sa rastom globalnih religijskih fundamentalizama, islamske feministkinje su naglasile hitnost preispitivanja religije kao neophodnog puta za feminističku kritiku u zemljama sa muslimanskom većinom i manjinama“ (Sirri, 2023).

Stoga, kao odgovor na ovaj pomak u religijskom i političkom pejzažu u poslednjoj četvrtini 20. vijeka, islamski feminizam se pojavio kao poseban diskurs (Alak et al., 2020). Islamski feministički pristup direktno se bavi religijskim tekstovima i tradicijama, nastojeći pokazati da rodna ravnopravnost nije samo kompatibilna s islamom, već je zapravo propisana njegovim

osnovnim načelima. Ponovo, kao što je primjetio Sirri (2023): „Islamski feminizam je diskurs o ženama i rodu koji objašnjava poruku rodne ravnopravnosti i socijalne pravde koja se nalazi unutar egalitarnog tumačenja islama. On djeluje iz pozicije zasnovane na vejrri smještene u islamsku paradigmu.“ Rad iz pozicije zasnovane na vejrri znači da umjesto da odbacuju religiju, pojedinci se identificiraju kao muslimani i rade unutar okvira islamskih tekstova, tj. Kur'ana, sunneta i hadisa. Islamske feministkinje, stoga, tvrde da su patrijarhalna tumačenja religije iskrivila egalitarnu poruku islama, i one rade na vraćanju i pojačavanju glasova i prava žena unutar islamske tradicije. Islamski feminizam je prvenstveno promoviran od strane muslimanskih učenjakinja-aktivistkinja koje svoj rad zasnivaju na sveobuhvatnom, rodno senzitivnom tumačenju islamske tradicije. Tokom poslednje decenije, međutim, sve veći broj reformistički orijentisanih muslimanskih muških učenjaka također počinje doprinostiti islamskoj feminističkoj misli, što je dodatno ojačalo ciljeve i namjere pokreta i njegovu kredibilnost (Duderija, 2022). Vrijedno je napomenuti da su neki pioniri islamskog feminizma imali nelagodne s etiketom „feministkinja“, iz različitih razloga, uključujući i političke. Prikladnost i korisnost ovog termina i dalje se raspravlja među naučnicima u ovoj oblasti (Sirri, 2023). Naučnici poput Lamptey (2018) su umjesto toga koristili alternativnu terminologiju, kao što je „“muslima teologija”““. O ovom konceptu ću u nastavku raspraviti nešto detaljnije.

Primjer glavnih doprinostiteljica savremenoj islamskoj feminističkoj teologiji

Tokom poslednje dvije decenije, feministička/rodno egalitarna tumačenja Islama su procvjetala u zapadnim akademskim kurgovima, pri čemu su mnoge muslimanske učenjakinje doprinijele ovom polju (Haqqani, 2024; Hidayatullah, 2014; Sirri, 2023). U ovom odeljku želim jednostavno skrenuti pažnju na to i ukratko elaborirati radove Asme Lamrabet, Sa'diyye Shaikh i Jerushe Lamptey Tanner kao važnih predstavnica šireg spektra islamske teologije¹ u savremenom Islamu.

¹ Druge naučnice poput Zibe-Mir Hosseini, Ayeshe Chaudhry i Zahre Ayoub prvenstveno su se fokusirale na islamsko pravo i etiku, a ne na teologiju, pa se njihovi važni radovi ovde ne raspravljaju. Radovi Asme Barlas i Amini Wadud su već dobro poznati i detaljno su obrađeni od strane mnogih naučnika i naučnica, uključujući i ovog autora, na drugim mjestima.

Feministička Tefsir Asme Lamrabet

Asma Lamrabet je islamska feministkinja i teologinja oslobođenja iz Maroka. Ima obrazovanje iz medicine i teologije, a 2008. godine je postala predsjednica Međunarodne grupe za studije i refleksiju o ženama i islamu (GIERFI) sa sjedištem u Barseloni. Ona je 2011. godine imenovana za direktoricu Centra za studije i istraživanje pitanja žena u islamu, koji je povezan sa zvaničnom religijskom institucijom. Lamrabet je autorica raznih članaka i knjiga objavljenih na arapskom, francuskom, engleskom i italijanskom jeziku. Kao što je primjetila Yachoulti (2023), „njen pristup i metoda dekonstruiranja svetih tekstova uticali su na debatu o pravima žena ne samo u Maroku i muslimanskim zemljama, već i širom sveta.“

Suprotno nekim muslimanskim ženama koje odbacuju feminizam kao zapadnu sekularnu impoziciju, Lamrabet tvrdi da je feminizam univerzalno naslijeđe. Ona smatra da žene iz svih kultura imaju pravo prihvatiti i prilagoditi feminističke principe svojim jedinstvenim kulturnim okolnostima. U njenim riječima:

Vjerujem u pluralni feminizam. Zapadni feminizam ne može se ograničiti na jedan pokret. U svom univerzalnom definiciji, to je historijska dinamika koja vjeruje da je feminizam proizvod kontinuirane borbe žena protiv patrijarhalne potčinjenosti. Stoga je feminizam širom sveta zapravo kontinuitet ove borbe u ljudskoj historiji, van svakog historijskog ili geografskog konteksta. Kao žena koja živi na jugu i u muslimanskom svijetu, mogu dijeliti univerzalne principe feminizma, a to su dostojanstvo, sloboda i nediskriminacija za sve žene. Ali želim i moram imati svoj vlastiti model jer je moj sociokulturni kontekst drugačiji. Ako principi mogu biti zajednički, svaki feminizam (ili svaki kontekst) ima svoje prioritete i modele (Lamrabet, n.d.).²

Ona svoj pristup opisuje kao „treći put“, postavljajući ga kao alternativu kako sekularnom zapadnom feminizmu, tako i religioznom konzervativizmu. Ovaj treći put, kako ga ona opisuje, teži pomirenju islama s rodnom ravnopravnošću, koristeći humanistički i etički pristup. Njen cilj je da pokaže kompatibilnost islamskih principa s konceptom rodne ravnopravnosti (Lamrabet, n.d.). Lamrabet tvrdi da postoji hitna potreba za reinterpetacijom islamskih tekstova, koji se moraju osloboditi mizoginih tumačenja. Aktivno podstiče angažman muslimanskih žena u stvaranju islamskog znanja kako bi se postigao ovaj cilj. Međutim, da bi ovaj proces dao željene rezultate, potrebna je reinterpetacija Kur'ana u skladu s četiri

² <https://din.today/asma-lamrabet-on-islamic-liberation-theology/>

dimenzije: globalnom etičkom dimenzijom, humanističkom dimenzijom, egalitarnom konceptualnom i normativnom dimenzijom, i socijalnom dimenzijom. Lamrabetov interpretativni okvir je sažeo Yachoulti (2023), o kojem ću proširiti ideje iz Lamrabetovog glavnog dijela o muškarcima i ženama u Kur'anu (Lamrabet, 2018).

1. **Etička dimenzija:** Lamrabet tvrdi da osnovni etički princip Islama, „Jedinstvo Stvoritelja“, inherentno podrazumijeva ljudsko oslobađanje i ravnopravnost. Ona smatra da je ovaj fundamentalni postulat zamagljen vejkovima političke instrumentalizacije religije, koja je promovirala poslušnost vladarima, a time i supruga prema muževima.
2. **Humanistička dimenzija:** Centralni koncept Lamrabetove interpretacije je kur'anski pojam *insan* (ljudsko biće), za koji ona tvrdi da nadilazi rodne razlike. Ovaj koncept stavlja čovečanstvo u središte stvaranja, naglašavajući ravnopravnost muškaraca i žena u islamskoj ontologiji.
3. **Socijalna dimenzija:** Lamrabet rekontekstualizira stihove koji se često citiraju da bi opravdali rodnu diskriminaciju (npr. oni koji se odnose na poligamiju, nasljedstvo, svjedočenje). Ona tvrdi da su ovi stihovi, kada su izolovani od svog šireg etičkog okvira, pogrešno interpretirani kako bi se konstruirao diskriminatorni status žena u Islamu (Yachoulti, 2023).
4. **Egalitarna konceptualna i normativna dimenzija:** Lamrabet identificira nekoliko ključnih kur'anskih pojmova koji čine osnovu njenog egalitarnog tumačenja:
 - a) **Nafs wahida**, nediferencirana izvorna suština čovječanstva koja označava zajedničko porijeklo muškaraca i žena. U tom smislu, Lamrabet tvrdi da „se čini da je Bog stvorio muškarca i ženu iz jedne supstance, pri čemu su ova dva ljudska bića kasnije postala seksualne komponente jedne jedinstvene stvarnosti“ (Lamrabet, 2018).
 - b) **Amana (povjerenje) i Khilafa (namjesništvo):** Ravnotežna odgovornost i privilegija koju Kur'an dodeljuje za oba pola u odnosu na razvoj ljudske civilizacije. Za Lamrabet, ostvarivanje ove odgovornosti podrazumijeva revitalizaciju svijesti o duhovnom dostojanstvu i odgovornoj slobodi koju je Bog dao svim pojedincima, bez obzira na pol. Ova sloboda omogućava čovječanstvu da na uzoran način ispuni misiju koja je fundamentalna za njihovu prirodu (Lamrabet, 2018).

- c) **Taqwa (moralni integritet, uspravnost):** Lamrabet tvrdi da je kur'anska vizija „ravnopravnosti svih ljudskih bića u očima Stvoritelja apsolutna, nadilazeći sve posebnosti, rasu, etničku pripadnost, boju kože ili pol. Jedini zaslužni u očima Boga je ono što Kur'an definira kao *taqwa*“ (Lamrabet, 2018).

Za Lamrabet, *taqwa* ne označava samo pobožnost ili strah od Stvoritelja kako se tradicionalno razumije. Umjesto toga, treba je shvatiti i doživjeti kao duhovnu vrijednost ljubavi i poštovanja prema Bogu, koja bi trebala biti utjelovljena u svakodnevnom ponašanju svakog ljudskog bića. Štaviše, *taqwa* za Lamrabet također označava neprekidnu otvorenost duha koja teži ljudima prema Stvoritelju. Kao takva, *taqwa* je proces približavanja Bogu kroz dela vrlina. To je svijest o tome da smo uvijek sa Bogom, svuda, kroz svoje srce i djela (Lamrabet, 2018).

- d) **Wilaya (uzajamna zaštita i prijateljstvo između muškaraca i žena u javnoj i privatnoj sferi):** U Lamrabetovom tefsiru, *wilaya*, koju ona razume kao unifikaciju srca i djela, fundamentalno predstavlja aktuelizaciju rodne ravnopravnosti. Ovaj egalitarni princip, kako tvrdi, nalazi svoj izraz u tkivu svakodnevnog postojanja kroz opipljiva djela ljudske solidarnosti. U okviru ovog okvira, Lamrabet smatra da jedini relevantna mjerila za procjenu ljudskog ponašanja postaju marljivost, poštenje i etička ispravnost, čime se izbegavaju bilo kakve rodne razlike koje se nalaze u mainstream islamskoj teologiji (Lamrabet, 2018).

Pristup Asme Lamrabet islamskom feminizmu predstavlja značajan doprinos savremenom islamskom feminizmu, posebno u vezi s kur'anskim tefsirima. Njen metod „trećeg puta“, koji nastoji pomiriti islamske principe s rodnom ravnopravnošću, nudi suptilnu alternativu kako sekularnom zapadnom feminizmu, tako i religioznom konzervativizmu. Ponovno tumačenje kur'anskih koncepata kroz etičke, humanističke i egalitarne okvire, Lamrabet dovodi u pitanje tradicionalna patrijarhalna tumačenja islamskih tekstova. Njen naglasak na konceptima kao što su *nafs wahida*, *amana*, *khilafa*, *taqwa* i *wilaya* pruža okvir za razumijevanje islama koji inherentno podržava rodnu ravnopravnost. Međutim, Lamrabet nije sistematski angažirana u

raspravama koje se tiču filozofije religije i kako principi i svjetonazori koji stoje iza procesne relacije filozofije i teologije mogu biti integrisani u islamsku feminističku teologiju.

Sa'diyya Shaikh i Ibn Arabijev Sufijski Pristup

Sa'diyya Shaikh, istaknuta progresivna muslimanska učenjakinja iz Južne Afrike, dala je značajan doprinos polju islamskih feminističkih studija. Trenutno je direktorica Centra za savremenu islamsku misao na Univerzitetu u Kejptaunu. Široko je pisala o temama vezanim za rod, seksualnost i islam.³ Njen rad je zasnovan na fundamentalnoj posvećenosti pravdi kao duhovnoj suštini islama i obogaćen feminističkom hermeneutikom.

Za Shaikh, pojam „feminizam“ obuhvata tri suštinska elementa: svijest, aktivizam i viziju. On označava kritičku svijest o strukturnoj marginalizaciji žena unutar društva i uključuje napore usmjerene ka transformaciji rodnih odnosa moći. Krajnji cilj feminizma za Shaikh je stvoriti društvo koje promovira ljudsku cjelovitost, zasnovano na principima rodne pravde, ravnopravnosti i oslobođenja od potčinjavajućih struktura (2012).

Islamski feminizam kontekstualizira ova pitanja unutar teološkog okvira, naglašavajući odnos s Bogom kao centralan za razumijevanje pravde, slobode i ravnopravnosti. U njenim riječima: „Islamski feminizam“, posebno, bavi se pitanjima ljudske cjelovitosti iz perspektive temeljne veze između Boga i čovjeka koja ukorenjuje proces i ciljeve individualnog, društvenog i političkog života u postizanju pravog odnosa s Bogom. Pitanja pravde, slobode i ravnopravnosti, stoga, uvijek su smještena i vrednovana u odnosu na širi okvir za razumijevanje prirode stvarnosti (2012).

Shaikh primjećuje da dok neki muslimani izbjegavaju termin „feminista“, sve veći broj njih počinje da ga prihvata kao samoproklamaciju. Ona tvrdi da zadržavanje termina „feminizam“ omogućava muslimankama da pozicioniraju svoju praksu unutar globalnog političkog konteksta, čime se podstiču veće mogućnosti za savezništva, razmjene i uzajamno korisne interakcije među različitim grupama žena. U tom smislu, Shaikh smatra da je korišćenje feminističke terminologije korisno jer pruža suptilan vokabular za artikulaciju složenog skupa ideja povezanih s kritičkom svesti o rodnoj politici (2012).

³ <https://humanities.uct.ac.za/contemporary-islam/faculty/director-sadiyya-shaikh>

Shaikh takođe tvrdi da njen pristup predstavlja integralnu komponentu islamskih feminističkih studija, usmjerenu na destabilizaciju patrijarhalnih rodni konstrukata i pružanje alternativnih tumačenja islamske tradicije zasnovanih na religijskoj posvećenosti rodnoj pravdi. Kao takvo, njen rad pruža kontra narative dominantnim, rodno nepravednim ideologijama koje su dugo prožimale tradicionalnu islamsku nauku. Ona svoj pristup opisuje na sljedeći način: „Široko, moj projekat doprinosi preispitivanju islamske tradicije kako bi oživio savremene muslimanske pristupe rodni pitanjima... S obzirom na to da jezik i njegove nijanse neizbježno prenose cijelu intelektualnu genealogiju i, suptilnije, odnos između znanja i moći, odlučila sam da svoj rad ne nazivam feminističkom 'teologijom', već ga predstavljam kao feminističko preispitivanje tradicije koje od suštinskog značaja uključuje teološke refleksije, između ostalog“ (2012).

Shaikh koristi termin „hermeneutika sumnje“ kao dio svoje posvećenosti feminističkoj hermeneutici da opiše svoj metodološki pristup, koji služi za osvjetljavanje diskriminatornih struktura i vrijednosti ugrađenih u tekstove koji proizlaze iz isključivo muške iskustvene stvarnosti i „koji kritički analizira patrijarhalne pristrasnosti u tekstovima i destabilizira prihvaćena tumačenja istine“ (2012). Osim toga, Shaikh koristi i feministički koncept „hermeneutike rekonstrukcije“ kako bi otkrila alternativne egalitarne rodne narative unutar tekstova. Ona se angažira u procesu otkrivanja skrivenih slika žena iz pretežno muški orijentiranih zapisa. Njeni dualni ciljevi u ovom nastojanju su da se pozabavi širim tišinama i marginalizacijom života žena, dok istovremeno vraća moćne i osnažujuće slike žena (2012).

U svom rekonstruktivnom pristupu, Shaikh naglašava važnost održavanja budnosti u otkrivanju nesuglasja i trenutaka prekida unutar tekstova. Kao rezultat, kreativno se angažira sa primjerima otpora patrijarhatu u njegovim raznim manifestacijama. Centralno za Shaikhov pristup islamskom feminizmu/feminističkoj teologiji je tvrdnja da snažan androcentrični model idealnog ljudskog bića, koji prožima klasičnu islamsku misao i često se ne kritički prihvata u savremenom muslimanskom diskursu, stoji u suprotnosti s osnovnim načelima rodne egalitarnosti kur'anske etike. Kroz svoju kontekstualiziranu, feminističku „hermeneutiku sumnje i dekonstrukcije“, Shaikh zagovara alternativnu „religijsku antropologiju“ ljudskog bića u Islamu inspiriranu mišljenjem Ibn al-Arabija (d. 1240. n.e.).

U svom naučnom analizi, Shaikh razdvaja složene međusobne odnose između religijske antropologije, ontologije i kozmologije unutar islamske misli, kao i njihove duboke implikacije za rodnu dinamiku. Tvrdi da ti filozofski konstrukti, često djelujući implicitno, značajno oblikuju i informiraju tradicionalne islamske perspektive o rodni ulogama i hijerarhijama.

Konkretno, Shaikh objašnjava kako ontološka ispitivanja prirode postojanja i kozmološka razumijevanja strukture i svrhe univerzuma fundamentalno utiču na islamsku religijsku antropologiju. Ovaj antropološki okvir, kako ona tvrdi, historijski je karakterizira binarnom i hijerarhijskom konceptualizacijom roda. U okviru ovog paradigme, žene se često povezuju s tjelesnošću, emocionalnošću i iracionalnošću, dok su muškarci usklađeni sa duhovnošću, intelektom i liderstvom.

Kritički, Shaikh pokazuje kako se ova rodna dihotomija manifestira u praktičnim religijskim kontekstima. Ona navodi raspravu oko *imameta* žena kao prime primjer, gdje argumenti protiv ženskog liderstva u svetim prostorima često proističu iz ovih osnovnih antropoloških pretpostavki. Takvi argumenti, kako ona tvrdi, odražavaju i jačaju patrijarhalni poredak koji naturalizira mušku autoritet u religijskim domenima, dok žene pozicionira kao potencijalne remetilačke faktore „svetih“ prostora.

Kao što je navedeno, Shaikh se zalaže za alternativnu koncepciju ljudske prirode u islamu zasnovanu na pristupu poznatog sufijskog filozofa Ibn al-Arabija, koju opisuje na sledeći način:

Islamska tradicija zapravo posjeduje bogate, višeslojne i duboko ukorjenjene pristupe rodnim pitanjima u vezi s političko-pravnim pitanjima. Muslimanski erudita iz trinaestog vijeka Muḥyī al-Dīn ibn al-‘Arabī nudi upravo takav pristup kada se bavi pitanjem *imameta* žena. U okviru islamske kozmologije, Ibn ‘Arabī, kontemplativni mistik, tvrdi da muškarci i žene imaju jednake sposobnosti da postignu božanski određenu viziju duhovne potpunosti. Naime, za Ibn ‘Arabī, jednaka ontološka sposobnost za duhovnu potpunost koju dijele muškarci i žene definira islamski pogled na ljudsku prirodu (2012).

Objašnjavajući veze između apstraktnih ontoloških koncepata i opipljivih rodnih dinamika, njen rad pruža ključni okvir za razumijevanje i rješavanje rodnih pitanja u islamskim kontekstima (2012). Shaikh tvrdi da njen pristup predstavlja „dio islamskog feminističkog pristupa koji destabilizira patrijarhalne rodne konstrukte i pruža alternativne pristupe tradiciji zasnovane na religijskoj posvećenosti rodnoj pravdi“ (2004). Kao takvo, nudi kontra narrative dominantnim konstrukcijama rodno nepravednih ideologija i zagovara alternativni pogled na ljudsku prirodu u islamu inspirisan Ibn al-Arabijem, „u kojem je čovječanstvo, muško i žensko, predstavljeno na načine koji nisu hijerarhijski već holistički i egalitarni“ (Shaikh, 2004).

Doprinosi Shaikh islamskim feminističkim studijama nude suptilan i duboko kontekstualiziran pristup rodnim pitanjima unutar islamske misli. Njen rad, zasnovan na posvećenosti pravdi kao duhovnoj suštini islama i obogaćen feminističkom hermeneutikom, pruža uvjerljiv okvir za

preispitivanje islamskih tradicija kroz prizmu rodne pravde. Metodologija Sa'diyye Shaikh, koja kombinira „hermeneutiku sumnje“ sa „hermeneutikom rekonstrukcije“, omogućava kako kritičku analizu patrijarhalnih pristrasnosti, tako i obnavljanje egalitarnih narativa unutar islamskih tekstova.

Međutim, iako priznaje važnost složenih međusobnih odnosa između religijske antropologije, ontologije i kozmologije u definiranju ljudske prirode i njenih rodničkih implikacija, Shaikh nije istražila kako procesna relacijska filozofija i teologija mogu doprinijeti islamskoj feminističkoj misli. Drugim riječima, dok njen pristup s naglaskom na sufijsku filozofiju otvara važne nove puteve za razumijevanje i rješavanje rodničkih pitanja u islamskim kontekstima kroz alternativnu religijsku antropologiju, smatram da se može dodatno proširiti i obogatiti integracijom uvida iz procesne relacije filozofije i teologije u odnosu na islamsku feminističku misao.

Jerusha Tanner Lamptey i “muslima teologija”

Jerusha T. Lamptey je teologinja, učenjakinja, edukatorica i muslimanka. Trenutno je vanredna profesorica islama i pastoralnih studija te direktorica Programa za islam, socijalnu pravdu i međureligijsko angažiranje (ISJIE) na Union Theological Seminary u New Yorku. Njen rad i pisanje fokusiraju se na islamski feminizam, međureligijsko angažovanje, religijski pluralizam i socijalnu pravdu.⁴

Termin „muslima teologija“ (Lamptey, 2018) koristi da opiše svoje akademske, teološke i aktivističke napore kao muslimanka. Za nju, ova muslima oznaka ne proističe iz opozicije, već iz dijaloga s različitim feminističkim formulacijama. Glavni cilj muslima teologije za Lamptey, poput islamskog feminizma, ostaje isti. U tom kontekstu, izjavila je: „U muslima teologiji i islamskoj feminističkoj interpretaciji uopće, očigledan sveobuhvatan cilj je artikulirati tumačenja koja afirmiraju ljudskost, dostojanstvo i ravnopravnost žena“ (Lamptey, 2018).

Stoga, iako Lamptey priznaje feminističku prirodu svog rada, nastoji naglasiti specifične osobine svog položaja, metodološkog pristupa i oblasti brige koristeći termin „muslima teologija“. Termin „muslima“ (koji na arapskom označava žensku pristalicu Islama) koristi

⁴ <https://utsnyc.edu/wp-content/uploads/Publications.pdf>

Lampzey kako bi istakla svoje lično pozicioniranje kao žene, muslimanke i pojedinca posvećenog kritičkom preispitivanju i interpretaciji islamske tradicije u potrazi za egalitarizmom i pravdom.

Osim toga, ova oznaka služi da istakne njen teorijski stav kao učenjakinje koja se bavi teorijom roda i feminističkim diskursima kako bi ispitivala pripisanu vrijednost različitih oblika ljudske razlike, obuhvatajući, ali ne ograničavajući se na, rod i biološki spol.

Nadalje, “muslima teologija” održava kritički stav prema univerzalnim i hegemonijskim feminističkim paradigmatama. Ova kritika priznaje potencijalne ograničenja i kulturne pristrasnosti inherentne određenim feminističkim okvirima, posebno onima koji mogu nametnuti zapadnjačke perspektive raznolikim religijskim kontekstima (Lampzey, 2018). Lampzey, kao i druge feministički orijentirane muslimanske učenjakinje poput Wadud (1992) i Barlas (2002), naglašava važnost *tawhida* ili jedinstva Boga za razvoj islamske feminističke/muslima teologije.

U svojoj naučnoj analizi, Lampzey tvrdi da *tawhid* služi kao kritička teološka osnova za brojne islamske feminističke argumente koji se tiču rodne ravnopravnosti, individualne agencije i legitimiteta raznolikih glasova unutar islamske tradicije. Ona smatra da ovaj ontološki princip inherentno isključuje teološko opravdanje ljudskih hijerarhija zasnovanih na biološkom spolu ili društveno konstruiranim rodnim razlikama, uprkos historijskoj stvarnosti takvih stratifikacija (2018).

Stoga Lampzey tvrdi da prema ovoj *tawhidom* zasnovanom teocentričnom paradigmatu, muški pojedinci ne zauzimaju poziciju veće bliskosti ili povećanog privilegija u odnosu na božansko. Umjesto toga, ona smatra da doktrina *tawhida* implicira egalitarnu antropologiju u kojoj su svi ljudi obdareni odgovarajućim sposobnostima za moralnu djelovanje i duhovno postignuće.

Prema njenom viđenju, ovaj teološki okvir uspostavlja nediferencirani ontološki odnos između božanskog i svih ljudskih subjekata, bez obzira na spol (2018). Nadalje, Lampzey objašnjava da unutar ove konceptualizacije *tawhida*, božansko, dok održava svoju transcendentnu

jedinstvenost, se razumije kao imanentno dostupno svim ljudskim bićima bez rodne posrednosti.

Posljedično, ona tvrdi da svaka teološka ili pravna tvrdnja koja pokušava uspostaviti intrinzično ili božanski odobreno uzdizanje muškaraca nad ženama mora biti kritički ispitana unutar ovog *tawhidom* zasnovanog okvira. Pored toga, Lamptey sugerira, prateći tragove Wadud (1992), da se takve tvrdnje potencijalno mogu kategorizirati kao manifestacije *shirka* – najtežeg grijeha u islamskoj teologiji, koji uključuju povezivanje partnera ili posrednika sa jedinstvenim božanskim entitetom.

U Lampteyinom analizi, ova *tawhidom* zasnovana hermeneutika tako pruža robusnu teološku osnovu da se dovedu u pitanje androcentrične interpretacije islamskih izvora i patrijarhalnih društvenih struktura. Ona predlaže konceptualni okvir za preispitivanje rodničkih odnosa u islamskoj misli, naglašavajući direktan, neposredan odnos između svake pojedine osobe i božanskog, te ističe impertiv teološku rodne ravnopravnosti kao odraz božanske jedinstvenosti i pravde. Sintetizirajući ove elemente, naime konstruktivnu reinterpretaciju, komparativno angažiranje i kritičku analizu hegemonijskih feminizama, Lampteyjeva “muslimanska teologija” navigira jedinstvenom putanjom unutar šireg okvira feminističke teologije i islamske nauke. Teži ostati vjerna islamskim principima dok se zalaže za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena, čime doprinosi kontinuiranoj evoluciji oba polja.

Međutim, poput Lamrabet i Shaikha, Lamptey ne angažira se sistematski s filozofijom religije i procesno relacijskom teologijom kako bi unaprijedila uzrok islamske feminističke teologije. Glavna premisa ovog članka je da, iako su doprinosi muslimanskih feminističkih učenjaka poput Asme Lamrabet, Sa’diyye Shaikh i Jerusha Lamptey kao glavnih predstavnica savremene islamske feminističke teologije značajno unaprijedili islamsku feminističku misao, njihovi pristupi mogu biti dodatno obogaćeni angažiranjem s uvidima iz procesno relacijske filozofije i teologije - perspektive koju nijedan od ovih učenjaka još nije istražio.

U narednim sekcijama ovog članka, cilj mi je adresirati ovu prazninu ispitujući kako procesno relacijska teologija, s naglaskom na dinamične, međusobno povezane odnose i odbacivanje krutih hijerarhija, može ponuditi nove uvide u islamski feministički diskurs. Uvođenjem ovog filozofskog i teološkog okvira u bogatu tapiseriju islamske feminističke misli koju su razvile učenjakinje, poput Lamrabet, Shaikha i Lamptey, ovaj članak nastoji otvoriti nove puteve za dijalog i proširiti filozofske i teološke osnove islamskog feminizma / feminističke teologije.

Pregled procesno relacijske teologije

Procesno relacijska teologija, duboko inspirirana filozofijom Alfreda Northa Whiteheada i teologijom Charlesa Hartshorna, u oštrom je kontrastu s klasičnim teističkim pogledima na Boga i odnos Boga prema svijetu. Odbacuje pojam statičnog, nepromjenljivog Boga koji jednostrano određuje sudbinu stvorenja iz pozicije apsolutne moći (Hartshorne, 1984). Umjesto toga, predstavlja Boga koji je intimno uključen u procese razvoja univerzuma, Boga koji zaista doživljava, reagira na i mijenja se kroz odnose utkane u stvorenje.

Procesno relacijska teologija ističe nekoliko ključnih teoloških grešaka (Hartshorne, 1984) klasičnog teizma koje procesna teologija nastoji ispraviti, posebno u vezi s načinom na koji karakterizira božji odnos prema ljudskosti. Jedna od takvih grešaka odnosi se na ideju božanske svemoći u klasičnom teizmu. U tom smislu, procesno relacijski teolozi dovode u pitanje tradicionalni koncept Boga kao apsolutno svemogućeg. Za njih je ova doktrina logički neusklađena i stvara okvir u kojem istinska sloboda i ljubav unutar stvorenja postaju nemoguće. Umjesto toga, procesna teologija predlaže Boga čija je moć moć ubjeđivanja, a ne prisile, koja djeluje sa i kroz sopstvene procese postajanja svijeta (Cobb & Griffith, 1976; Epperly, 2011).

Procesno relacijski teolozi dalje kritiziraju klasično razumijevanje božje vječnosti kao nepromjenljive, atemporalne egzistencije. Umjesto toga, zamišljaju Boga čije iskustvo vremena više nalikuje vremenskom razvoju univerzuma, Boga koji je u procesu, a ne zamrznut u vječnom sada. Posljedično, Božje znanje nije statična predznanja o unaprijed određenoj budućnosti, već dinamično i responsivno razumijevanje mogućnosti prisutnih u svakom trenutku postajanja stvorenja (Ibid.).

Na kraju, umjesto Boga koji kontrolira svaki detalj stvaranja, procesna teologija predlaže Boga koji ubjeđuje, inspirira i osnažuje; Božija ljubav nije sila koja nameće ishode, već kreativna, responsivna energija koja podstiče, poziva i donosi najbolje mogućnosti u svakom trenutku iskustva (Cobb & Griffith, 1976; Epperly, 2011).

Panenteizam: osnova intimnog odnosa Boga i svijeta

Koncept panenteizma čini temelj razumijevanja odnosa Boga i sveta unutar procesne teologije. Ova perspektiva se razlikuje od klasičnog teizma koji Boga posmatra kao potpuno drugog i

transcendentnog, koji postoji odvojeno od stvorenja. Panenteizam doslovno znači „sve u Bogu“ i postavlja mnogo intimniju povezanost između Boga i svijeta, gdje Bog obuhvata svijet u njegovoj cjelini, dok istovremeno nadmašuje njegove granice (Sia, 1984). Ova intimna povezanost nije statična ili jednostrana, već je dinamična i evolutivna interakcija koja Boga posmatra kao Iskušenika, a ne kao udaljenog posmatrača.

Teolozi procesno relacijske teologije naglašavaju aktivnu, iskustvenu prirodu Božjeg odnosa sa svijetom, tvrdeći da Bog ne samo da posmatra stvaranje, već ga zaista doživljava. Ova iskustvena povezanost mijenja način na koji, na primjer, razumijemo molitvu i religijsko iskustvo, pozicionirajući ih ne kao molbe za intervenciju udaljenog božanstva, već kao učešće u kontinuiranom, responsivnom dijalogu. Ovaj naglasak na iskustvu, zauzvrat, naglašava uzajamnu prirodu odnosa Boga i svijeta. Baš kao što postajanje svijeta utiče na Boga, tako i Bog utiče na svijet kroz ubjeđujuću ljubav, vodeći ga ka većoj složenosti, ljepoti i cjelovitosti (Cobb & Griffin, 1976). Ovi uzajamni utjecaji predstavljaju kontinuiranu interakciju u kojoj se i Bog i stvorenje razvijaju, mijenjaju i odgovaraju jedni drugima.

Nakon što sam ukratko izložio osnovne karakteristike procesno relacijske svjetske perspektive i teologije, u sljedećoj sekciji istražujem potencijalne doprinose procesno relacijske teologije islamskoj feminističkoj misli i teologiji kako bih otkrio suptilne načine na koje ovaj filozofski i teološki okvir može osvijetliti nove mogućnosti za razumijevanje Boga, odnosa Boga i ljudskosti, reinterpretaciju religijske tradicije i promoviranje rodne pravde unutar islamskih konteksta.

Procesno-Relacijska Teologija i Islamska Feministička Misao

U propitivanju intersekcije procesno relacijske teologije i islamske feminističke misli, ova sekcija kritički se bavi reevaluacijom božanske moći i patrijarhalne slike Boga, kao i načinom na koji naglasak procesno relacijske teologije na međusobnoj povezanosti i relacionalnosti nudi moćan okvir za dovođenje pitanje krutih dihotomija koje često podržavaju patrijarhalne interpretacije rodnih uloga u mainstream islamu.

Dekonstrukcija Božanske Svemoći i Slika Boga kao Patrijarha

Jedan od najznačajnijih doprinosa procesno-relacijske teologije islamskoj feminističkoj misli leži u njejoj reevaluaciji božanske moći i slike Boga kao svemoćnog patrijarha. Odbacivanje apsolutne svemoći u procesno relacijskoj teologiji, koncepta koji se često koristi za opravdavanje hijerarhijskih struktura moći, uključujući one koje perpetuiraju rodnu nejednakost, od suštinskog je značaja u ovom kontekstu.

Naglasak klasičnog teizma na božjoj apsolutnoj, jednostranoj moći može imati dalekosežne društvene i političke posljedice. Kada se Bog shvata kao krajnji patrijarh, svemoćan, kontrolirajući i zahtijevajući безусловnu poslušnost, postaje lakše legitimizirati slične dinamičke odnose moći u ljudskim društvima. Ovo je posebno relevantno za brige islamskih feministica, jer patrijarhalne interpretacije islamskih tekstova često se oslanjaju na takav model Boga kako bi opravdale mušku vlast nad ženama (Bauer, 2015; Duderija, 2014).

Hartshorne (1984), u svojoj kritici klasičnog teizma, tvrdi da izjednačavanje božanske savršenosti sa apsolutnom moći nije samo filozofski neosnovano, već i moralno problematično. On ukazuje da takva koncepcija može dovesti do „modela despota“ Boga, gdje moć postaje sinonim za prisilu, a kontrola donosi loše posljedice za žene. U ovom kontekstu, sljedeće riječi Hartshorna su veoma poučne:

Žalba feministica da su bile primorane obožavati muško božanstvo djeluje relevantno i dobro utemeljeno. "Muškarci su gospodari" lako se uklapa u tiransku koncepciju Boga, čija je funkcija da zapovijeda dok stvorenja samo slušaju (Hartshorne, 1984). Slično, u kontekstu kritike klasične teističke koncepcije Boga kao muškarca u kršćanstvu, Cobb i Griffin (1976) pišu:

„Pokret oslobođenja među ženama nas je bolno svjesno podsjetio koliko su duboko naši prikazi božanstva seksualno jednostrani. Ne samo da smo sve tri 'osobe' Trojstva smatrali muškima, već je tradicija ojačala te slike teološkim doktrinama kao što su one navedene iznad. Bog je potpuno aktivan, kontrolirajući i nezavistan, a potpuno mu nedostaje receptivnost i responsivnost. Uistinu, Bog djeluje kao arhetip dominantnog, nepokolebljivog, emocionalno hladnog, potpuno nezavisnog (pročitajte 'jakog') muškarca.“

Procesna teologija negira postojanje ovog Boga. Procesno relacijska teologija nudi radikalno drugačiju perspektivu na božansku moć i sliku Boga. Umjesto apsolutne kontrole, procesno relacijska teologija naglašava ubjeđivanje, ljubav i uzajamnost kao obilježja božjeg odnosa sa stvaranjem. Ovo razumijevanje božanske moći ne odnosi se na nametanje unaprijed određenog plana, već na pozivanje, ubjeđivanje i osnaživanje stvaranja ka većoj kreativnosti, složenosti i ljepoti. To je kreativna ljubav odgovora Boga kao intimnog saputnika (Epperly, 2011).

Ova promjena perspektive ima duboke posljedice na to kako bi islamske feminističke teologinje mogle pristupiti pitanjima moći i autoriteta unutar islamske tradicije. Prihvatanjem modela božanske moći zasnovanog na ubjeđivanju, a ne na prisili mogu izazvati producirati interpretacije koje koriste božiju svemoć, posebno ukorjenjenu ideju o božjoj suverenosti kao jedinom zakonodavcu za čovječanstvo (hakimija) (Akbar & Saeed, 2022), koja se koristi u klasičnoj teističkoj verziji islamske teologije kako bi opravdala rodnu hijerarhiju i nejednakost (Chaudhry, 2013).

Nadalje, razumijevanje moći unutar procesno relacijske teologije može nam pomoći da reinterpretiramo nekoliko ključnih islamskih koncepata. Na primjer, koncept *vilajeta*, koji se u mainstream islamu tumači kao "muška starateljska uloga", ali obuhvata šire pojmove različitih formi muške vlasti, može se preoblikovati kroz prizmu procesno relacijske teologije. Umjesto da *vilajet* shvatimo kao hijerarhijsko nametanje autoriteta, kao što sugeriraju patrijarhalne interpretacije (Mir-Hosseini et al., 2013; Sachedina, 2008), procesno relacijska teologija nas poziva da ga razmatramo kao odnos uzajamne odgovornosti, poštovanja i brige, zasnovan na zajedničkoj posvećenosti pravdi i napretku. Ovo se poklapa s procesnim razumijevanjem božjeg odnosa sa stvorenjem, koje se temelji na vođenju, podršci i osnaživanju, a ne na dominaciji i kontroli.

Pored toga, ideja da je Bog dinamično uključen u svijet zahtijeva razumijevanje religijske tradicije kao slične dinamične, kontekstualno vođene i evolutivne. To sugerira da, kako se naše razumijevanje svijeta i nas samih razvija, tako se moraju razvijati i naše interpretacije religijskih tekstova. Dinamični Bog, u ovom smislu, zahtijeva dinamičnu tradiciju. Stoga, procesno relacijska teologija pruža robusnu teološku osnovu za podršku takvim

kontekstualiziranim i uvijek u procesu razumijevanja tradicije, koja može pomjeriti duboko ukorjenjene patrijarhalne interpretacije islama koje su opravdavane na osnovu epistemološke zatvorenosti (Duderija, 2011).

Štaviše, islamski koncept *fitre*, koji se često prevodi kao "ljudska priroda", također se može plodonosno reinterpretirati kroz prizmu procesno relacijske teologije. Klasične interpretacije *fitre* često naglašavaju fiksno, esencijalističko razumijevanje ljudske prirode, koje se koristi za jačanje krutih rodni uloga potpomognutih patrijarhatom (Ayubi, 2019; Sachedina, 2008). Procesno relacijska teologija, sa svojim naglaskom na postajanju i potencijalnosti, nudi moćan kontra narativ ovom pogledu, s obzirom na to da smatra ljudska bića kao "ko-stvaratelje s Bogom" i ljudsku prirodu ne kao fiksnu, već kao karakteriziranu inherentnom sposobnošću za rast, transformaciju i učešće u kontinuiranom kreativnom procesu uz Boga. Ovo potencijalno rezonira s kur'anskim naglaskom na ljudska bića kao božje namjesnike (*halife*) na Zemlji, kojima je povjerena odgovornost oblikovanja pravednog i naprednog sveta.

Razumijevajući *fitru* kroz prizmu procesno relacijske teologije, islamske feminističke učenjakinje mogu artikulirati dinamičnije i oslobađajuće razumijevanje ljudskog potencijala, koje prevazilazi restriktivne rodne binarne podjele i potvrđuje inherentnu sposobnost za dostojanstvo, rast i promjenu unutar svakog pojedinca.

Od sihtomija do međuovisnosti

Naglasak procesno relacijske teologije na međusobnoj povezanosti i relacionalnosti nudi dodatni moćan okvir za dovođenje u pitanje krutih dihotomija koje često podržavaju patrijarhalne interpretacije rodni uloga u mainstream islamu. Prepoznajući inherentnu vrijednost i značaj svih aspekata postojanja, uključujući one koji se često smatraju "ženskim", procesna misao otvara put za holističkije i egalitarnije razumijevanje ljudske prirode i rodni odnosa.

Klasični teizam, posebno u svojim interpretacijama narativa o stvaranju, često se oslanja na binarne oprečnosti—muško/žensko, duh/materija, razum/emocija—kako bi uspostavio hijerarhijski poredak. Ova hijerarhijska i patrijarhalna razumijevanja doprinijela su

marginalizaciji žena unutar religijskog diskursa, opravdavajući njihovo isključenje iz liderskih uloga i ograničavajući njihovo potpuno učešće u vjerskom životu (Alak et al., 2020).

Procesno relacijska teologija ometa ovo binarno razmišljanje postavljajući relacionalnost kao fundamentalnu prirodu stvarnosti. To znači da se svi aspekti postojanja, uključujući one koji se obično kategoriziraju kao "muški" ili "ženski", vide kao međusobno povezani i obogaćujući jedni druge. Pored toga, procesno relacijska filozofija smatra ljudsko iskustvo visokim nivoom exemplifikacije stvarnosti uopšte (Mesle, 2008). Jedna od posljedica ovoga je da isti principi relacionalnosti i međuzavisnosti koji upravljaju kosmosom (uključujući Boga) također upravljaju ljudskim odnosima. Ovaj pristup ne negira razlike, uključujući one između feminiteta i maskuliniteta, već preispituje njihovu vrijednost.

Umjesto da privilegira jednu stranu binarne podjele u odnosu na drugu, kao što je to slučaj u patrijarhatu procesno relacijska filozofija/teologija naglašava dinamičnu igru različitih kvaliteta kao esencijalnu za cjelovitost (Hartshorne, 1984; Sia, 1984). Baš kao što muzičko remek-djelo crpi svoju ljepotu iz harmonične kombinacije različitih tonova, tako i bogatstvo ljudskog iskustva proizlazi iz interakcije raznih kvaliteta i perspektiva, uključujući one koje se tradicionalno povezuju sa muškošću i ženskošću.

Pored toga, panenteističko razumijevanje odnosa Boga i svijeta unutar procesno relacijske teologije dodatno dovodi u pitanje hijerarhijska, a samim tim i patrijarhalna razumijevanja stvarnosti koja su povezana s klasičnim teizmom, uključujući njegovu islamsku verziju. Potvrđujući božju intimnu uključenost u stvaranje, panenteizam ometa devaluaciju materijalnog svijeta koja je često prisutna u klasičnom teizmu. Ovo ima značajne posljedice za naše razumijevanje tijela, seksualnosti i onih aspekata ljudskog iskustva koji se često kodiraju kao "ženski" i relegiraju se u oblast materijalnog, a samim tim i "inferiornog", prema mainstream islamskoj misli (Alak et al., 2020).

Ovo, zauzvrat, omogućava holističkije razumijevanje ljudske prirode koje poštuje duboku međusobnu povezanost fizičkih, emocionalnih i duhovnih dimenzija (ljudskog) bića. Ovaj pogled se ne samo da poklapa s muslima teologijom koju zastupa Lamptey (2018), već i duboko rezonuje s pozivom Shaikh (2012) na viziju ljudske prirode u islamu koja je "holistička, nehijerarhijska i egalitarna" i njenom ne-rodnom religijskom antropologijom. Stoga, procesno-

relacijska teologija nudi teološki rječnik (i širu filozofsku svjetsku perspektivu) za dalji razvoj ove vizije, sugerirajući da se božanska slika odražava u punom spektru ljudskog iskustva, obuhvatajući i tradicionalno "muške" i "ženske" kvalitete.

Zaključak

U zaključku, kroz svoju rekonceptualizaciju Boga, naglasak na promjeni i postajanju u panenteističkom pogledu na kosmos, kao i slavljenje relacionalnosti, procesno relacijska teologija nudi moćan alat za dalji razvoj islamske feminističke misli i teologije. Ona pruža filozofski i teološki okvir za:

Kritiku patrijarhalnih interpretacija:

Dovodeći u pitanje klasične teističke pojmove svemoći, nepromjenljivosti i dualističkog razmišljanja, procesna misao pruža teološku osnovu za kritiku interpretacija islamskih tekstova koje su korišćene za opravdavanje rodne hijerarhije i nejednakosti.

Reinterpretaciju religijske tradicije:

Naglasak procesno relacijske teologije na dinamičnosti i evolutivnoj prirodi kako Boga, tako i stvaranja, podstiče kontekstualniji i oslobađajući pristup interpretaciji islamskih tekstova i tradicije.

Razvijanje inkluzivnih teoloških vizija:

Naglašavajući međusobnu povezanost, uzajamni uticaj i inherentnu vrijednost svih oblika iskustva, procesno relacijska teologija omogućava razvoj inkluzivnijih teoloških vizija koje poštuju cio spektar ljudskog iskustva, bez obzira na spol.

Kroz ove doprinose, siguran sam i uzbuđen zbog perspektive da procesno relacijska teologija može poslužiti kao dodatni katalizator za islamsku feminističku teologiju, nudeći alate za kritiku, reinterpretaciju i preoblikovanje patrijarhalnih temelja mainstream islamske teologije. Prihvatanjem modela Boga koji je relacionalan i dinamičan, islamske feministkinje mogu

ispuniti svoju misiju i vrijednosti pridržavanja verzije islamske vjere koja zaista uzdiže i osnažuje sve pojedince, bez obzira na spol.

Integracija procesno relacijske teologije u islamski feministički diskurs, stoga, nudi (dodatni) transformativni put ka razumijevanju božanstva i ljudskih odnosa koji nije obilježen patrijarhatom. Kada se islamske feministkinje angažiraju s ovim idejama, doprinose revitalizaciji islamske vjere koja promovira dostojanstvo, pravdu i napredak svih pojedinaca unutar islamske tradicije. Tako bi budućnost islamske misli mogla u velikoj mjeri zavisiti od produbljivanja ovog dijaloga, što bi dovelo do bogatijeg, inkluzivnijeg razumijevanja vjere koja poštuje složenosti ljudskog, kao i božanskog iskustva.

Reference:

Akbar, A., & Saeed, A. (2022). A critique of the concept of Ḥākimiyya: Nasr Hamid Abu Zayd's approach. *Religions*, 13(11), 1100.

Alak, A., Duderija, A., & Hissong, K. (2020). *Islam and gender: Major issues and debates*. Routledge.

Ayubi, Z. (2019). *Gendered morality: Classical Islamic ethics of the self, family and society*. Columbia University Press.

Barlas, A. (2002). "Believing women" in Islam: Unreading patriarchal interpretations of the Qur'an. University of Texas Press.

Bauer, K. (2015). *Gender hierarchy in the Qur'an: Medieval interpretations, modern responses*. Cambridge University Press.

Chaudhry, A. (2013). *Domestic violence and the Islamic tradition: Ethics, law, and the Muslim discourse on gender*. Oxford University Press.

Cobb, J., & Griffin, D. R. (1976). *Process theology: An introductory exposition (Revised ed.)*. Westminster John Knox Press.

Duderija, A. (2011). *Constructing a religiously ideal "believer" and "woman" in Islam: Neo-traditional Salafi and progressive Muslim methods of interpretation (Manahij)*. Palgrave.

Duderija, A. (2014). Maqasid al-shar n-Sunna hermeneutics and the reformation of Muslim family law. In Duderija, A. (Ed.), *Maqasid Al Shari'ah and contemporary Muslim reformist thought* (pp. 193-218). Palgrave.

Duderija, A. (2017). *The imperatives of progressive Islam*. Routledge.

Duderija, A. (2020). Contemporary Muslim male reformist thought and gender equality: Affirmative interpretations of Islam. *Feminist Theology*, 28(2), 161-181.

Epperly, B. (2011). *Process theology: A guide for the perplexed*. Continuum.

Haqqani, S. (2024). *The gendered non-negotiables: Islam, gender, and change*. Oneworld.

Hidayatullah, A. (2014). *Feminist edges of the Qur'an*. Oxford University Press.

Hartshorne, C. (1984). *Omnipotence and other theological mistakes*. State University of New York Press.

Lamrabet, A. (2018). *Men and women in the Qur'an*. Palgrave.

Mesle, C. R. (2008). *Process-relational philosophy: An introduction to Alfred North Whitehead*. Templeton Foundation Press.

Mir Hosseini, Z., Larsen, L., Moe, C., & Vogt, K. (Eds.). (2013). *New ideas, new prospects in gender equality and Muslim family law: Justice and ethics in Islamic legal tradition*. I.B. Tauris.

Sachedina, A. (2008). *Islam and the challenge of human rights*. Oxford University Press.

Sia, S. (1985). *God in process thought: A study in Charles Hartshorne's concept of God*. Kluwer.

Shaikh, S. (2004). Knowledge, women and gender in the Hadith. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 15(1), 99-108.

Shaikh, S. (2012). *Sufi narratives of intimacy: Ibn 'Arabi, gender and sexuality*. University of North Carolina Press.

Sirri, L. (2021). *Islamic feminism: Discourse on gender and sexuality in contemporary Islam*. Routledge.

Yachoulti, M. (2023). New Islamic feminist voices in Morocco: The case of Asma Lamrabet. *Journal of Africana Gender Studies*, 1(1 & 2), 161-176.

Wadud, A. (1992). *Qur'an and Woman: Re-Reading the Sacred Text from a Woman's Perspective*. Oxford University Press.